

Hirschberg Frigyes

Életrajz

Nagyapám, Hirschberg Móric 1867-ben Ungmogyoróson született [Árva megye]. A dédapám korán halt meg, a gyerekei szegénységben maradtak. A nagyapám pincér volt, aztán 1898-ban bekerült a KuK hadseregbe, ahol szanitéc volt a gyalogezredben. Mint őrzetető szerelt le 12 évi szolgálat után. Amikor leszerelt, megkapta az abschiedet [leszerelőlevél, obsit], és akkor valahogy Kabára került [Kaba: Nagyközség Hajdú vm.-ben, az 1910. évi népszámlálás idején 6800 főnyi lakossal. A kabai hitközséget 1862-ben alapították. Volt Hevra Kadisa, rituális fürdő, zsidó elemi iskola. – A szerk.], és elszegődött egy birtokra, ahol béresekre meg egyebekre felügyelt. És a birtokos családjába, a Löwinger családba nősült be. [Nem nagyon valószínű, hogy a nagypapa 12 évig volt katona és csak 31 éves korában került volna a hadseregbe. Elképzelhető, hogy 1898 körül vagy talán kicsit előtte leszerelt már – hiszen 1902-ben már gyermeke született, és 1906-ban már rasekol volt Kabán, tehát addigra már nagyon jól beilleszkedett ebbe a közösségbe. A másik lehetőség, hogy esetleg nem a nagypapa, hanem a dédnagypapa volt 12 évig katona, de a családi legenda a nagypapára ruházta ezt át. – A szerk.] Jó hozományt adhatott az Löwinger. A nagyszüleim, különösen a nagyanyám nagyon ügyes volt gazdaságilag, úgyhogy három üzletük volt. Az egyik volt kocsmá, a másik egy szatócsüzlet és még valami, de nem tudom pontosan. A nagyapám nagyon népszerű ember volt.

Kabán nem volt vallástalan. Ki így, ki úgy tartotta be a törvényeket, kinek volt szakállá, kinek nem volt, de kóser háztartást tartott mindenki. Volt mikve, volt sakter, volt egy rabbi is, volt dájén is. Amennyire emlékszem, mindenki ment a zsinagógába minden reggel és este is. A nagyapám volt, aki a „smóne eszré”-ből elsőnek lépett ki [A „smóne eszré”-t, a 18 áldást állva kell mondani. Az, hogy ő „lépett ki elsőnek”, azt jelenti, hogy elsőnek fejezte be. – A szerk.] Nem volt egy nagy talmed hóhem [tudós, vallásilag képzett ember]. Hosszabb szövegbe bele se fogott, biztos, talán egy-egy bróhékat azért tudott. De tfilint, azt légolt. Például elment kártyázni – szeretett kártyázni, kártyázott zsidókkal és nem zsidókkal is, sőt ha valahol megkínálták esetleg valami más étellel, valószínűleg meg is ette, de otthon kóser volt –, és ha egész éjszaka kártyázott, akkor szegény nagyanyám vitte utána a táleszt és a tfilint. Ott felvette minden további nélkül, nagyon szabályosan. De hogy aztán tudta-e a bróhékat, vagy nem, azt nem tudom. Viszont mikor gazdag volt, és ő rasekol volt, akkor a zsidó iskolát is ő építtette [1906-ban épült Kabán a zsidó elemi iskola. – A szerk.], ő, aki majdnem analfabéta volt.

A nagymama, Löwinger Betti nem volt sájtlis. Ő otthon volt, és irányította az üzleteket. 1926-1927 körül halt meg, és akkor minden elúszott. A nagyapám elég rabiátus ember volt, és állítólag ha valakivel összeveszett a vendégek közül, kiverte. És hát a gyerekek, különösen János és szegény apám is, hordták el a pénzt, különösen nagyanyám halála után.

Nagyapámnak két testvéréről tudok. Volt egy nővére a Róza, aki férjhez ment, és kimentek Amerikába. És volt egy bátyja, a Vilmos. Ő suszter volt, és Pesten a Tűzoltó utcában lakott. Ott volt egy nagy cipésműhelye, ahol sitzeket adott ki. Ő már akkor idős volt, és maga nem dolgozott, csak helyeket adott ki másoknak, minthogyha azok neki dolgoztak volna, ezzel volt legalizálva a műhely. De akik ott dolgoztak, azoknak saját kuncsaftjaik voltak, és a sitzért [helyért] fizettek a nagy-nagybácsinak. A Vilmos bácsi özvegyen maradt, és nyolcvanvalahány éves korában elvett egy asszonyt, aki német állampolgár volt, hogy a házasság révén magyar állampolgár lehessen. A háborúban mind a ketten meghaltak.

Apámék tizenegyen voltak testvérek, de a felnőtt kort csak öten éltek meg. Róza volt a legidősebb. Hozzáment egy nagyon jó családból származó fiúhoz. A Rosenthalék gazdagok voltak, már akkor volt tanítónő közöttük, szóval tanult emberek voltak. A Róza férje viszont nem értett semmihez sem, mert elég nehezen tanult. A család vett neki egy lovat, és fiákeres volt. Az állomás messze volt, és ő kijárt az állomáshoz és beszállította az embereket a faluba. Ők voltak a legszegényebbek. A Rózának volt vagy hat gyereke, akik kisgyerekkorban meghaltak, és volt nyolc élő gyerek, akik közül csak egy, Irén élte túl a háborút.

A fiúk közül a legidősebb apám volt. Aztán volt a János, aki hat elemit végzett, utána elment kereskedőinasnak. Aztán feljött Pestre, és itt tűzkövet és szaharint árult a csarnokban. Ezek csempészáruk voltak, Ausztriából hozták a hajósok. János ivott és kártyázott. Időnként nem volt egy fillérje sem, akkor kölcsönkért, de mindent megadott. Nagyon későn nősült, már az 1940-es években. Amikor Budafokon – mert mi ott laktunk a szüleimmel – csillagos házakban gyűjtötték a zsidókat, akkor hozzánk költözött a felesége, és innen deportálták a húgommal együtt. János túlélte a háborút.

Miklós bácsi, az öccsük volt az első egyetemet végzett ember a családban. Ő nem Kabán nevelkedett, hanem Vilmos bácsi vette magához Pestre, hogy legyen gyerek – mert addigra az ő lánya már férjhez ment Romániába –, és Miklóst gimnáziumba járatta. És miután akkor már numerus clausus volt itt, tovább tanulni Brűnnbe ment, és ott végezte az egyetemet [lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus]. Vegyész-mérnök lett. Egyetem alatt dobolt és gitározott, azzal kereste a kenyerét. Aztán visszajött, de nemigen tudott állást találni. Bevonult, és Ukrajnában 1942. december 6-án, a születésnapján halt meg „végelgyengülésben”. Nem nősült meg soha.

Apám Kabán született 1902-ben. Elég rossz magaviseletű gyerek volt, így kicsapták három-négy gimnáziumból, és csak az ötödik osztályt végezte el. Aztán a nagyapám lakatosnak adta. Azt el is végezte, a segédlevele megvolt, de sosem dolgozott lakatosként. Először pénzkölcsön-közvetítéssel foglalkozott, egy banknak volt az ügynöke. Ha egy paraszt kölcsönt akart kérni, ő járta ki neki. Apám szeretett mulatni, van is egy képem, ahol valami szüreti bálban van magyaros ruhában – szóval volt benne egy kis dzs centri-imitálás.

Apám Kabán ismerte meg anyámat, Stern Piroskát, amikor a kabai pap [a rabbi] felesége meghívta őt, mert valamiféle rokonság volt közöttük. Aztán apám elment Tállyára anyám szüleire, megkérte a kezét, és megcsinálták az előketubát [lásd: házassági szerződés]. Szegény [Stern] nagyapámnak komoly problémája volt. Mert nagyon vallásos ember volt, és szívesebben adta volna a lányát egy bóherhez vagy egy jó módú fiatalemberhez, de 1919-ben, a Kommün [lásd: Tanácsköztársaság] alatt ugye tönkrement. Végül is odaadta anyámat az apámhoz, mert ő nem

kért hozományt – ez nagyon lényeges szempont volt. 1929-ben házasodtak Kabán.

Anyai nagyszüleim Tállyán éltek [Tállya Zemplén vm.-ben lévő nagyközség, 1920-ban 3900 főnyi lakossal, a Hegyalja egyik legjobb bortermő vidéke. – A szerk.]. Ott szinte minden zsidó kereskedő volt. Volt egy körülbelül egy kilométeres főutca, és ott üzlet üzlet hátán volt. Volt azon legalább hat szatócsbolt és még egyebek is, textil, vas, kocsmá. Hogy ezek miből éltek, nem tudom. Szinte minden üzlet zsidó volt, illetve egy volt, ami nem zsidó volt, de annak is a felesége állítólag zsidó volt. Aztán volt persze rabbi, sakter, volt samesz. Aztán volt egy meszes, aki meszet égetett, és azzal járta a környező falukat. Volt egy zsidó földbirtokos és egy malmos is, azok gazdagok voltak. Más gazdag embert nem ismertem. Volt egy zsidó suszter és három vagy négy zsidó kocsmá is. Volt zsidó pék. A bárheszt ő sütötte ki általában. Ha megvolt a tészta, meg volt fonva a kalács, akkor elvittük a pékhez. Meg a sóletot is elvittük hozzá, és mi, gyerekek mentünk el érte szombaton, mert 13 éves korig még hordhattuk [Attól fogva, hogy a fiú betöltötte tizenharmadik évét, és megvolt a bár micvája, a legtöbb vallási ügyben felelősségteljes felnőttnek tekintik, tehát rá is vonatkozik a szombati munkavégzés tilalma. – A szerk.].

A nagyapámnak, Stern Mártonnak vegyeskereskedése volt, de csinált ő mindenfélét, még temetkezési vállalkozó is volt. Nagyon ügyes ember, ezermester volt. Ő festette a cégtáblákat. A grófék – mert Tállyán földbirtokosok voltak –, ha elromlott egy konnektoruk vagy varrógépük stb., akkor a Stern bácsiért küldtek. Az első világháború után a nagyapám tönkrement. Az 1919-es forradalom [lásd: Tanácsköztársaság] alatt kirabolták, és sosem tudott talpra állni. Amire már én emlékszem, Stern nagyapám összegyűjtötte a gallérokat, és elvitte a városba mosatni és keményíteni. És ráadásul melamed is volt, hozzá jártam a héderbe. És a nagyünnepekre pedig előimádkozott. Rendesen a sakter volt az előimádkozó, de nagyünnepeken, amikor hosszabbak voltak az imák, és egy ember nem bírta volna végigénekelni az összes istentiszteletet, akkor többen voltak, jó hangú emberek, akiknek volt valami kóvedjük [tisztelték őket]. A faluban, amennyire emlékszem, a legtöbb kóved a gazdagoknak járt.

Tállya nagyon vallásos falu volt, de volt egy zsidó nevű szőlőbirtokos, aki Pesten lakott, tréfli háztartást vezettek, és ráadásul szombaton biciklizett a fia [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. De azért ez nem volt „akkora bűn”, mert sok pénzt adott a hitközségnek. Ha kicsit késett a templomból, akkor megvárták a lejnolással. A hitközség fenntartott egy sláfstubot [jiddis: ‘hálóhelyiség’], ahol volt két ágy, asztal, mosdó, és ott aludhattak az ajrahok [jiddis: ‘vendég’]. Ha jött egy ajrah pénteken, akkor a baleboszok [jiddis: ‘házigazdák’] odamentek és kérdezték, hogy „van már vacsorája?”. „Nincsen.” „Hát akkor jöjjön hozzánk.” Ha volt, akkor szombat délelőtt jöjjön. Úgyszólván veszekedtek az ajrahért.

A Stern nagyapám nagyon vallásos és nagy tudású ember volt, mert fiatalkorában jesivába járt. A nagyanyám, Kohn Hanna parókás volt. Sőt az anyám is parókát hordott az esküvője után egészen addig, amíg el nem költöztek Kabáról.

Az asszonyok péntek este nem mentek templomba, inkább szombat reggel és ünnepeken reggel. A férfiak templom előtt minden pénteken mikvébe mentek. Az ott volt, abban a tömbben, ahol a templom. Ott lakott a samesz. És ott volt először a vágoda. Télen, amikor korán imádkoztak, akkor még volt idő, és utána a férfiak tanultak bent a pólisban, az a helyiség az, amiből az ember belépett a templomba. Télen nem fűtötték a templomot, és akkor a fűtött pólisban imádkoztak. Amikor lehetett bent a nagytemplomban imádkozni, akkor a fiatal fiúk gyakran külön imádkoztak a

pólisban, mert ők hamarabb akartak végezni péntek este. Templom után hazamentünk, először elénekeltük a „sólem aléhem”-et [lásd: Salom Alékhem], tapsoltunk, körbementünk, aztán a nagyapám megáldott mindenkit [lásd: áldás]. Utána volt a kidus. Aztán volt a kézmosás és a vacsora [lásd: mosdás, szombat].

Szombat reggel mi, gyerekek valamit ettünk, de a felnőttek időben mentek a templomba, ilyenkor mentek a nők is. De a lányok, így Aranka és Sári szinte sose mentek. Aztán jött a cvibl mit eier [hagymás tojás], májjal vagy máj nélkül, és utána közvetlenül vagy később az ebéd: húsleves, amit rendszerint fekete rettekkel ettünk, és utána jött a sólet. Délután kicsit lefeküdtek az emberek. Mi, gyerekek elmentünk nyáron sétálgatni. Aztán jött a minhá és a mááriv [a délutáni és az esti imádkozás, lásd: ima], és nekünk, gyerekeknek volt a feladatunk kimenni és megnézni, hogy mikor jön a három csillag. Akkor aztán bementünk, és mi gyújtottuk fel a villanyt. Akkor kezdődhet a mááriv. Mááriv után hazamentünk, és otthon megcsináltuk a havdólét [lásd: hávdálá], a fűszernek a megszagolása [lásd: ima] életkor szerint történt. Utána a férfiak visszamentek a zsinagógába, és akkor volt a melave malke, kikísérik a szombat királynőt. Ez egy ilyen „batyubál” volt. Mindenki vitt magával egy kis ennivalót vagy maradékot, egy kis kalácsot, süteményt, szóval ami volt, és akkor azt megették, közben énekeltek.

Peszáhra a semore maceszhoz [a peszáhi különleges előírásoknak megfelelően készített macesz] már félretették az aratásnál a búzát, és vigyáztak, hogy ne csírázzon ki. Aztán közvetlenül Peszáh előtt megőrölték, és abból csinálták az egész maceszt a hitközség emberei [lásd: smire macesz]. Központilag is sütöttek és vettek. Egyébként helyben állítottak elő kóser bort is, mert bortermő vidék volt. Amikor a macesz készült, vagy a rabbi ellenőrizte, vagy a hitközség néhány nagyon vallásos, talmudtudó zsidó tagja. A maceszt csak férfiak csinálták, nagyapám volt az, aki dagasztotta. Mi, 13 éven aluli fiúk két társaságba voltunk szortírozva. Az egyik a gyúrórúdon vitte a tésztát a sütőbe, a másik meg kaparta le ezeket a rudakat vagy a táblákat üveggel. Az egész maceszsütéssel megvoltunk a Peszáh előtti utolsó délután. Peszáh előtt mindenki eladta a homecot egy kereszténynek [lásd: homecolás], akivel nagyjából jóban voltak. Kötöttek egy szerződést, és aztán mindent beraktak otthon a kamrába, és lezárták. Peszáh után visszavásárolták, és tudta mindenki, hogy dupla pénzt fizettek érte, na de nem az árért vették. Mondjuk, 2 pengőért eladják, és visszavásárolták 4 pengőért.

Szükeszkor [lásd: Sátoros ünnep] a nagypapa egyedül építette a szükeszt. Azon voltak díszítések meg rabbiknak a képei meg mógen Dóvid, szalag, Jeruzsálem képe, és a Peszáh utolsó napján megcsókoltuk a szüke falát. Az eszrogot Abaújszántóról osztották el, és akkor ki-ki megmondta már előre, hogy mennyi kell, és annyi eszrogot hoztak. Gyakorlatilag kint ettünk a szükában, ha nem esett, reggelit, vacsorát. Ebédet azt feltétlenül. A vacsorát is általában.

Hanukakor ajándékot nem kaptunk, de trenderlitzünk, gyerekek, felnőttek együtt, méghozzá promencli cukorban. Azok ilyen apró kis cukorkorongok [Prominclucukor – apró kerek mentolos cukorka. – A szerk.] Purimkor a zsidók bizonyos családoknál gyűltek össze, például nagypapámnál is, elsősorban rokonok, esetleg egy-két szomszéd. A cigányok tudták azt, hogy mikor van Purim, és arra bejöttek. Hozzánk mindig csak egy cigány járt, és akkor ő hegedűvel kísért a zsidók énekét. A cigányok mindig ismertek 1-2 zsidó dalt is, például a „Hot a yid a vaybele...” [jiddis: 'Volt a zsidónak egy felesége...']. A vendégek meg ittak, beszélgettek. Nálunk nem nagyon csináltak Purimspielt Tállyán.

Az anyai nagyanyám olaszliszkai. [Olaszliszka Zemplén vm.-ben található nagyközség. – A szerk.] A szülei gyűjtöttek pénzt, és amikor már volt elég pénzük, a gyerekeik is felnőttek, elhatározták, hogy kimennek Izraelbe meghalni – hát ugye nem kell annyit gyalogolni, amikor a messiáh [héber: 'messiás'] jön –, és ki is mentek. Sájndl dédanyám meghalt, el is temették az Olajfák hegyén [A Jeruzsálem közelében álló hegyhez liturgiai szempontból is számos fontos dolog kapcsolódik: az a galamb, melyet Noé kiküldött a bárkából, innen tért vissza az olajággal a csőrében; Isten ezen a helyen nyilatkoztatja ki magát a Messiás eljövetelekor; a Messiás innen kezdi majd győzelmi bevonulását Jeruzsálembe stb. Manapság itt van a legfontosabb temetkezési hely Izraelben, hiszen azok vannak a legközelebb a holtak feltámadásának helyéhez, akiket oda temettek. – A szerk.]. Na most Pinhász dédapám, talán unatkozott egyedül, vagy meg akarta látogatni a családját, tény az, hogy hazautazott, és akkor kitört az első világháború, és már nem tudott visszamenni, és Olaszliszkán halt meg.

A nagyanyám jól beszélt magyarul, a nagyapám viszont Husztról származott (tudott viszont ruszinul), és folyékonyan, de akcentussal beszélte a magyart [A Máramaros vm.-ben lévő Huszt nagyközségnek mintegy 10 ezer lakosa volt 1910-ben; a lakosok 23%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez. A község etnikailag erősen megosztott volt: a lakosság fele (51%) rutén nemzetiségű, 34%-a magyar és 15%-a német volt. – A szerk.]. Viszont helyesen írt németül. Ezért lett a KuK hadseregben írnok egy zsidó tiszt mellett. A nagyszülők egymással és a fiukkal, Joszival jiddisül beszéltek, de a lányok magyarul beszéltek. A lányok ugye nem jártak szombaton a templomba, nem jártak a héderbe – az igazi vallásosaknál a lányok nem jártak –, de megtanultak héberül olvasni, és persze jártak a magyar nyelvű iskolába. És amikor anyám elment Husztra a nagyapjához, akkor ott volt egy cseléd, „ikh ken nist fárstejn, a jiddise méjdl ken nist kájn jiddis. Ikh bin a siksze un ikh ken!” [Jiddis: 'Nem értem. Egy zsidó lány, aki nem tud jiddisül? Én siksze (nem zsidó) vagyok, mégis tudok!'] – A szerk.]

A nagyanyám sokat olvasott, mégpedig német regényeket, és a nagyapám, aki nem olvasott, mert ugye a regények nem valók egy vallásos zsidónak, azért követelte mindig, hogy számoljon be arról, hogy mit olvasott. A nagyapám Gemorét [lásd: Talmud] olvasott, azaz tanult. És érdekes módon, olvasott újságot, mert sorsjegyet árult, és ha volt húzás, megvette az újságot, és értesítette azokat, akik nyertek a faluban. A nagymamám olvasta a „Cene René”-t is [Szó szerint: „Gyertek és lássatok”, zsidó nőknek írt magyarázatos és egyszerűsített Sulhán Áruh jiddis nyelven. – A szerk.]. Például templomban. Hát ott volt olyan, hogy az asszonyok nem imádkoztak, hanem mit tudom én, az egyik a „Cene René”-t olvasta. A nagyszüleimet 1944-ben deportálták. Nem jöttek vissza.

Anyám 1907-ben született. Három testvére volt. Az egyik húga, Sájndl [Sári] Tállyán élt. Varrónő volt, de olyan varrónő, hogy az úriasszonyok, grófnék, bárónék, akiknek annyi pénzük volt, amennyit akartak, Tállyán varratták a ruhájukat. Amikor jött az első deportálás 1941-ben – Kamenyec Podolszkba [lásd: kamenyec podolszki vérengzés] deportálták a nem magyar állampolgárságú zsidókat, de elvitték a szegény magyar állampolgárságú zsidókat is, akik nem tudtak fizetni –, meghallották az úriasszonyok, és elment egy-kettő a csendőrséghez, hogy a Sternéket ne vigyék el, mert akkor veszélyben van az úriasszonyoknak a ruhája. Végül mégis elvitték őket 1944-ben, Sájndlt deportálták, a férje munkaszolgálatos volt. Ő túlélte, és a háború után Izraelbe költözött, és új családot alapított. De még ez sem volt elég. A másik húga, Aranka nem tanulta ki a varrást, ő inkább a háztartásban segített. Abaújszántóra [Abaújszántó Abaúj-Torna vm.-ben lévő nagyközség 4800 főnyi lakossal, nagy múltú, de az 1920-as évekre erősen

megcsappant ortodox hitközséggel. – A szerk.] ment férjhez, és vendéglőjük volt. Egy kislánya született, együtt deportálták őket.

Anyám öccse, Joszi a 6 elemi után elment Abaújszántóra jesivába. Amikor befejezte, a nagyapa egy világháborús ismeretségének a szénbányájában dolgozott mint tisztviselő. Joszi a háború után megnősült, az esküvője az ortodox zsinagógában volt Pesten, aztán elmentek Nyíregyházára. Még a háború után is kóser volt. Vásároltak, abból éltek. Joszinak 6 elemije volt csak, de nagyon művelt volt. Sokat olvasott és nem csak vallásos könyveket, hanem mindent, és bármiről lehetett vele beszélgetni, még az asztrológiáról is. Az 1970-es években, amikor a gyerekeik leérettségiztek, disszidáltak, és Amerikában telepedtek le. Mindent nagyon jól megszervezték. Joszi felesége jó szervező volt. Mindenüket eladták és kicsempészték valahogy a pénzt az országból, aztán a fiukat előreküldték, eladták a maradék dolgaikat és utánamentek Amerikába. Miklós, a fiuk számítógépes, a lányuk pedig Izraelben él a családjával.

Tállyán nem volt zsidó elemi, csak katolikus, református és evangélikus. Anyám a reformátusba járt, ugyanis a nagyapa megkérdezte, hogy van-e kép [A Tóra azon tiltását alapul véve, hogy „Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, amik a fent az égben, alant a földön, vagy a föld alatt a vizekben vannak” (Móz. 20, 4), a rabbik megtiltották emberek, ill. állatok képi ábrázolását, hogy a zsidókat így védjék meg a bálványimádástól. Ezért nincsenek figuratív elemek a zsinagógák, sírok, vallásos könyvek díszítésében. – A szerk.], mondták neki, hogy nincs, akkor bement megnézni, és tényleg nem volt, na akkor oda mehetett a lánya. [Mivel jó hangja volt Piroskának, kérték a református iskolában, hogy menjen a kórusba. Hát elment. Egy-két zsoltárt elénekelt, a nagyapa felismerte, hogy ez tilem [jiddis: zsoltár], és akkor rendben volt minden. Anyám sokat járt a református templomba is, nem imádkozni, hanem énekelni a kórusban (de Jézus nevét nem ejtette ki, még az énekekben sem).

Ketten voltunk testvérek. Én 1930-ban születtem, Adél húgom 1932-ben Kabán. A bank, aminek apám dolgozott, tönkrement 1929-ben a világgazdasági válságban [lásd: 1929-es gazdasági világválság], és nem volt semmi munka, ezért olyan 1933 körül feljöttünk Budafokra [Budapest melletti település, 1926-ban lett rendezett tanácsú város, 1950-ben csatolták a fővároshoz. 1930 körül 16 ezer főnyi lakosa volt. – A szerk.]. A szüleim a Lódenposztógyárban dolgoztak [A gyár a Budafokkal szomszédos Albertfalván volt. – A szerk.]. Anyámnak 1942 körül felmondtak, és akkor elment a Goldberger gyárba mint varrónő. 1938-ban hozták be a nyolcórás munkanapot [A Gömbös-kormány 1935 június elején tett ígéretet a 48 órás munkahét rendeleti úton való bevezetésére, de az 1937:XXI. tc. vezette be a napi 8 órás (heti 48 órás) munkaidőt a minimálbérrel és a fizetett szabadság intézményével együtt. Addig az iparban a munkaidő napi 10 óra körül mozgott. A szabályozás természetesen csak az alkalmazottakra (tisztviselő, munkás, stb.) vonatkozott, a mezőgazdasági dolgozókra nem terjedt ki. – A szerk.], addig viszont a szüleim két műszakban dolgoztak [Természetesen a nyolcórás munkanap bevezetése után sem szűnt meg a két vagy három műszakos munkarend. – A szerk.]. A házinéni azt adott enni, amit anyám este megfőzött minekünk. Nagy szegénységben éltünk.

Budafokon barlanglakásban éltünk. Arrafele sok ilyen volt. Az első, amiben laktunk, csak egy helyiségből állt. A másodiknak már volt egy konyhája, oda lépett be az ember, egy szobája és a konyhából nyílt még két vak rész, azokon nem volt ablak. A falak ki voltak meszelve, és nálunk kivételesen deszkapadló volt – a legtöbb helyen csak földpadló. A lakás nyáron nagyon hideg volt,

takaróval kellett aludni, télen viszont nem kellett sok fa a fűtéséhez. Volt egy kis vaskályha, avval fűtöttük a szobát. Villany nem volt, petróleumlámpával világítottunk. Víz is csak fent volt, ahol a tulajdonos háza állt. Csatorna nem volt, a szennyvizet csak úgy kiöntöttük. A vécé közös volt, az is fent volt. Az udvarunkon három vagy négy család lakott. Heti 15 pengőt fizettünk a lakásért, amikor apám körülbelül heti 20 pengőt kapott, anyám pedig olyan 16-ot.

Az első két iskolaévet Tállyán töltöttem a nagyszüleimnél. Apám vitt le azért, hogy tanuljak egy kis „jiddiskájt” [lásd: stetl]. Ott nem volt zsidó elemi, ezért az evangélikus elemibe jártam, meg héderbe. Az elemiben hat osztály volt, és úgy nézett ki, hogy az első két padban volt az első osztály, utána a második, harmadik és így tovább. Jobboldalt a fiúk, baloldalt a lányok. Szombaton nekünk, zsidó gyerekeknek nem kellett iskolába mennünk.

A héderbe olyan 12–14 éves korig jártak, aztán volt, aki elment a jesivába. Aki nem tanult, az valami szakmát tanult, vagy – hás v-hóllile [jiddis: 'Isten ments!'] – polgári iskolába ment. A héderbe iskola után és a szünetben, a „zman”-ban jártunk. Olyan 8-10 gyerek volt ott, még a lányok is időnként ott tanultak olvasni [héberül]. A tanulás úgy ment, hogy előbb elolvastuk a szót héberül, és azt tájcsoltuk [jiddis: 'fordítottuk'] jiddisre. Nem mindig értettük, mert nem tudtunk se héberül, se jiddisül. Mert Tállyán, úgy tudom, hogy csak három-négy családnál beszéltek jiddisül.

Olvasni egyébként hároméves koromban kezdtem tanulni Tállyán, mert akkor ott voltam valamennyi időt a nagyszüleimnél. A nagyapám otthon tanított: nagyon szépen rajzolt, és felrajzolta kis kártyákra az alefbeyst [héber ábécét, lásd: alef-bész], és akkor én voltam a kereskedő, és a nagyapám a vásárló: „én most kérek egy samekhot” [A héber ábécé egyik betűje, amely – mint minden héber betű – egyben egy számot is jelent. – A szerk.], azután, mit tudom én, a feleségem kér egy lamedot. A két év alatt, amíg a héderbe jártam, először olvasni, írni, aztán Himest [lásd: Hümes] tanultuk. A héderben a tanév végén volt a sijem [jiddis: 'a befejezés'], azaz a tanév befejezése. Hát akkor volt egy kis ünnepség. Akkor volt sütemény meg kalács. Talán még egy kis bort is ittunk. Mivel a nagyapám volt a melámed, a gyerekek rajtam töltötték ki a bosszújukat. Megverték meg csúfoltak, és én nem is mertem megmondani a nagyapának, ez volt számomra a kellemetlenség a héderben.

Télen este az imádkozás után mindig a héderben voltunk. A felnőttek bent maradtak a templomban tanulni, mi, gyerekek pedig visszamentünk a héderbe és házeroltunk [jiddis: 'ismétel']. Hát valahol itt kezdődik az én életutam. Abszolút vallásos zsidó nevelést kaptam. Nemigen értettem, ha azt láttam, hogy a tanítóval meg az orvossal milyen tisztelettel beszéltek a nagyszüleim. „Hát azok buták, hiszen ők a Jézusban – bocsánat, nem Jézusban, hanem a Jajcliban, mert még a nevét sem mondtuk ki –hisznek!”

Harmadik osztályra feljöttem Pestre, egy kis zsidó iskolába jártam. Az apámnak valami ismerőse, aki tanító lett, az vezette. Kétféle gyerek járt oda: a többség gazdag volt, polgárok, és néhány szegény, például én. Mi megkaptuk a HÉV jegyet [Budafokot helyiérdekű vasút kötötte össze Budapesttel. – A szerk.], és volt napközi, és ott kaptunk ebédet. Itt is volt héber – de itt nem úgy ejtették a szavakat, mint Tállyán, ott például azt mondtuk, hogy Pirem, itt azt mondták, hogy Purim –, tanultunk imádkozni, a Tórából is valamit fordítani – de itt magyarra fordítottuk a Bibliát, nem jiddisre. Jött a rabbi, de ez egész más volt, a rabbi ornátusban volt [A neológ rabbik a katolikus papi ruhához hasonló ruhát viselnek. Egy ortodox zsidó szemében ez meglehetősen szokatlan viselet, az interjúalany feltehetően ezért is használja az egyébként katolikus misemondó öltözetet jelölő

„ornátus” szót. – A szerk.]. Ketten voltunk az osztályban, akik kápedlit viseltünk állandóan. Nekem Tállyán pajeszom is volt, de amikor visszakerültem Budafokra, azonnal levágatták a szüleim. Télen szalámit kaptunk a napköziben, és az talán nem volt kóser. Hát mindez engem zavart, mert én az előzővel voltam beoltva.

A szüleim mint gyári munkások nem lehettek vallásosak. Nagyünnepekre elmentek a templomba, de szombaton azért bevásároltak meg minden. Hét közben dolgoztak, így máskor nem tudtak elmenni vásárolni. A tejest és a húst nem választottuk el, de a kacsát vagy a tyúkot, amit a piacon vettünk, mindig elvittük a sakterhoz [lásd: étkezési törvények]. Az apám minden reggel megimádkoztatott, bár ő maga nem imádkozott. Az imákat tudta kívülről.

Nyáron apám feladott minden nap egy imaszakaszt, hogy tanuljam meg, és amikor hazajött, kikérdezte. Reggelenként előfordult, hogy apám imádkoztatott engem. Ha hibáztam, abból könnyen lehetett egy pofon. Apám vett egy Misnát, aminek alul jiddis fordítása volt, láttam, hogy azt tanulta, és egy nyáron azon végigmentünk együtt.

A bár micvóra egyedül készültem fel, mert apám akkor már munkaszolgálatos volt. Kaptam ajándékot néhány embertől a hitközségben, mert ismertek, hiszen jártam templomba, és tudták, hogy szegények vagyunk. Kaptam egy órát és pénzt, amit hazaadtam, meg a Mózes öt könyvét.

Az elemi után egy állami polgáriba [lásd: polgári iskola] kerültem. A mi osztályunkban három zsidó volt. Az osztályban mindenki engem vert, minden tízpercben megvertek, például ha valaki rossz jegyet kapott. Amikor már polgáriba jártam, nyáron egy zsidó textilkereskedőnél kifutóféle voltam, beutaztam Pestre, és vittem csomagot vagy levelet, és ezért kaptam pénzt. Később retikülkeret-üzemben kaptam állást, délutánonként oda jártam. Ebből fizettem a kis húgomnak és magamnak a tandíjat.

A háború után a zsidó tanítóképzőbe iratkoztam be, az ott volt a Rabbiképző épületében. A polgárit még 1944-ben sikerült befejeznem, mert előbb zárták le a félévet. Amikor harmadikos voltam a tanítóképzőben [A tanítóképző ebben az időben még középfokú iskola volt, a 14–18 éves korosztály részére. – A szerk.], apám meghallotta, hogy különbözeti vizsgával át lehet menni a zsidó gimnáziumba – ezt előtte nem lehetett –, és mondta, hogy tegyem le a különbözetit, és érettségizzek ott le, és akkor mehetek egyetemre. Közben bejártam a Rabbiképzőbe, a szemináriumba. Aztán leérettségiztem. Aztán egy évet jártam a Rabbiképzőn, de beláttam, hogy nem nekem való.

Rossz jegyeim voltak, és csak a történelem segített abban, hogy végül is egyetemre kerüljek. Az egyetemen a biológia-kémia szakon csupa budai úri gyerek volt. Három zsidó volt közöttük. Engem elfogadtak, mert én megmondtam, én egy proli zsidó vagyok, és mert nem voltam olyan lelkes kommunista, de még párttag sem.

Biológia-kémia szakos tanár lettem. Aztán az agrártudományi egyetemen lettem tanársegéd. Azután szereztem meg a műszaki egyetemen a szakmérnöki diplomát is, és summa cum laude doktor lettem. A legtovább az Élelmiszerkutató Intézetben dolgoztam mint kutató. Az utolsó munkahelyem, ahol 9 évig voltam, egy kis középkori zsinagóga volt, ami múzeumként működik. Itt mindent én csináltam, jegyet adtam el, magyaráztam angolul és héberül, még takarítottam is.

Van egy fiam, Hirschberg Gábor, aki most már Izraelben él. [Hirschberg Frigyes fia 2003-ban Izraelben meghalt. – A szerk.] A feleségem hívő katolikus, de amikor felmerült, hogy mi legyen a fiunk, azt mondta: „Valaminek lennie kell. Én egyáltalán nem bánom, ha elviszed a zsinagógába, és zsidónak neveled, de ha nem viszed el, akkor én fogom elvinni a katolikus templomba.” Úgyhogy rendszeresen jártunk a zsinagógába, megcsinálta a bár micvóját, és néhány éve alijázott. Phd-zett, erre nagyon büszke vagyok, és vegyészmérnökként dolgozik.